

УДК 316.334.22

О.О. ЗУБЕНКО

НЕФОРМАЛЬНА ЗАЙНЯТІСТЬ: СУТНІСТЬ ЯВИЩА ТА ПОНЯТТЯ У СОЦІОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Зубенко Ольга Олександрівна – аспірант Класичного приватного університету, заступник директора Запорізького обласного центру зайнятості

Стаття присвячена проблемі неформальної зайнятості. В статті розглядаються особливості неформальної зайнятості в рамках соціологічного дискурсу. В роботі наводиться аналіз соціальних аспектів неформальної зайнятості.

Ключові слова: неформальна зайнятість, неформальна економіка, проблеми зайнятості.

Статья посвящена проблеме неформальной занятости. В статье рассматриваются особенности неформальной занятости в рамках социологического дискурса. В работе приводится анализ социальных аспектов неформальной занятости.

Ключевые слова: неформальная занятость, неформальная экономика, проблемы занятости.

This article is devoted to the problem of informal employment. In the article the features of informal employment within the sociological discourse. This paper presents an analysis of social aspects of informal employment.

Key words: informal employment, informal economy, the employment problem.

© О.О. Зубенко, 2012

Постановка проблеми. Неформальна зайнятість за сучасними уявленнями є частиною неформальної економіки. Цей термін запропонував у 70-х роках англійський учений Кейт Харт [1]. Під неформальною економікою розуміється господарська діяльність не зв'язана з офіційною державною економікою. У цілому неформальна економіка підкоряється законам ринку, але має і ряд особливостей.

К. Харт бачив у неформальній діяльності можливість для підйому слаборозвинених економік. Він також відзначав особливості взаємин індивідів на неформальних підприємствах.

Англійський антрополог на основі своїх досліджень у Гані запропонував виділяти три групи доходів:

а) формальні доходи – зарплата в державному і частці секторах, трансферні платежі (пенсії, грошова допомога для безробітних);

б) законні неформальні доходи – від зайнятості в первинному (сільське господарство), вторинному (працюючі по чи контрактах самостійно ремісники, шевці, кравці, виробники пива і т.д.) і третинному (будівництво, транспорт, велика і дрібна торгівля) секторах, від виробництва послуг (праця музикантів, перукарів; медичні, магичні і ритуальні послуги) і від приватних трансферних платежів (подарунків, позик, жебракування);

в) незаконні неформальні доходи – від послуг (праця нелегальних лихварів, скупників краденого, продавців наркотиків, повій, сутенерів, контрабандистів, рекетирів і т.д.) і трансфертів (крадіжок, злочинства, розтрат, гемблінгу).

К. Харт відзначав, що формальні доходи регулярні і стабільні, неформальні (легальні і нелегальні) – немає. Основна відмінність неформальних самозайнятих від оплачуваних найманих робітників складається в ступені раціоналізації характеру їх

ньої діяльності і, як наслідок, її регулярності і стабільності (Цит.[2]).

Не слід повністю ототожнювати поняття «зайнятість у неформальному секторі» і «неформальна зайнятість», адже між ними є певна різниця. У концепції неформального сектора одиницею аналізу є підприємство, а в концепції неформальної зайнятості – робочі місця [3]. Якщо зайнятість у неформальному секторі – це сукупність зайнятих на підприємствах неформального сектора, то поняття неформальної зайнятості охоплює працівників, трудові відносини яких не підпадають під трудове законодавство; відповідно такі працівники не охоплені оподаткуванням і соціальним захистом. Такі робочі місця можуть належати як неформальному, так і формальному сектору економіки. Для формального сектора найбільш розповсюдженою формою неформальної зайнятості є наймання на основі усної домовленості без складання письмового контракту. Також до неформальної зайнятості відносяться працівники по договорах підряду, тому що такі договори, незважаючи на їхню письмову форму, не містять положень, спрямованих на забезпечення соціальної захищеності працівників [3].

Отже, неформальна занятість може бути і на формальних підприємствах і може існувати як частина неформальної економіки.

Мета дослідження. Визначення сутності поняття та явища неформальної зайнятості у соціологічному дискурсі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Започаткував наукове вивчення неформальної зайнятості англійський антрополог К.Харт. Проблему неформальної зайнятості в контексті неформальної економіки розглядає С. Ю Барсукова, неформальну зайнятість як аспект тіньової економіки досліджують М. І Ніколаєва та А. Ю. Шевяков. Відомі російські соціологи Т. І Заславська та М.А Шаба-

нова аналізують сутність неформальної зайнятості як різновид неправових практик та визначають соціальні механізми їх трансформації. З більш широких позицій як форму гнучкої зайнятості розглядає неформальну занятість Е. Я. Варшавська. Цікаву концепцію віртуальної економіки запропонували американські вчені Кліффорд Г. Гедді та Баррі В. Айкс. Спираючись на цю концепцію неформальну занятість можна трактувати як віртуальне явище.

Виклад основного матеріалу дослідження. Неформальна зайнятість у соціологічному дискурсі є об'єктом інтересу соціології зайнятості. Щоб краще виявити сутність цього типу зайнятості в рамках соціології слід визначити місце соціології зайнятості в системі соціологічних наук, щоб надати огляд досліджень з цієї проблематики.

Соціологія зайнятості розглядається нами як підгалузь економічної соціології - галузевої соціології та теорії середнього рівня.

В останні роки деякі соціологи справедливо вважають, що необхідно розрізняти економічну соціологію і соціологію економіки. В американській соціології таке розходження вже давно існує [4].

Тому соціологія зайнятості є також і підгалуззю соціології економіки.

Виходячи з цих розходжень, на наш погляд, варто розрізнити два підходи у вивченні проблем зайнятості в соціологічному дискурсі.

Один підхід - соціологія зайнятості (підгалузь соціології економіки) - розглядає зайнятість із соціологічної точки зору як різновид соціальних відносин і соціальної діяльності. Тут вивчається зайнятість як соціальне поведіння, наприклад у рамках веберівської концепції раціональності (зайнятість як цілераціональна, цінністнорациональна чи традиційна діяльність); взаємини суб'єктів на ринку праці (формальні - неформальні, довірчі - ворожі, партнерські - патерналістські і т.п.), ментальні і соціально-психологічні характеристики осіб, що відрізняються за типом зайнятості: формальна - неформальна, легальна - нелегальна, зайняті - безробітні і т.п.; зайнятість як критерій соціальних розходжень; соціальна динаміка в сфері зайнятості (горизонтальна, вертикальна мобільність і т.п.); соціальні норми в сфері зайнятості (норма і патологія, формальні і неформальні норми, девіація і конформізм і т.п.); інституціоналізація процесу і форм зайнятості і т.д.

У рамках першого підходу об'єктом інтересу вченого є феномен зайнятості, те, як суспільство впливає на цей феномен. Зайнятість тут може вивчатися з позицій соціології, економіки, психології, демографії, фізіології і т.п.

У рамках іншого підходу, ми умовно назвемо його - «економічна соціологія зайнятості» (у рамках економічної соціології), зайнятість розглядається як фактор, що впливає на соціум. У цьому випадку об'єктом інтересу вченого є саме суспільство, на кризовому чи стабільному його етапі, на традиційній, модерній чи постмодерній стадії розвитку, ринкове чи з регульованою плановою економікою. Зайнятість тут виступає як одна з характеристик суспільства, що додає йому специфічні

рис, поряд з іншими детермінантами і факторами, що обумовлюють стан розвитку суспільства.

І хоча такий поділ умовний, він впливає на тип висновків, спрямованість рекомендацій, об'єкт дослідницького інтересу, характер дослідницьких документів і т.п.

У даній роботі ми зосереджуємо свої зусилля на вивченні зайнятості як різновиду соціальних відносин і соціальної діяльності. І лише в самому загальному виді будемо торкатися проблематики того, як зайнятість впливає на характер і стан суспільства.

Особливий інтерес дослідження зосереджується на дуальному розходженні формальної і неформальної зайнятості.

З соціологічної точки зору, зайнятість є різновид соціальних практик, а саме - формою трудових практик. Під трудовими практиками розуміють «сукупність стійких і масових соціальних взаємодій (легальних і нелегальних) між працівниками і роботодавцями з приводу наймання, виконання правових норм і взаємних зобов'язань у період зайнятості, а також звільнення робочих місць (звільнення)» [5]. Отже, неформальна зайнятість є специфічним різновидом трудових соціальних практик, для яких властива не правова, а соціальна легітимація.

Російські дослідники М. І. Николаєва, А.Ю.Шевяков відзначають, що в рамках неформальної економіки домінують неформальні норми регулювання діяльності і відносин. Результати економічної діяльності не враховуються державною статистикою і не входять у ВВП [6]. Причинами поширення неформальної економіки, вважають ці вчені, є негрошовий оборот, високі податки, законодавчі заборони. Індивіди схильні ховати свою участь у неформальній економіці доступними їм методами.

З огляду на ту обставину, що неформальна економіка носить неофіційний характер і розташовується поза інституціональною сферою державної економіки, результати її діяльності мають двоїстий статус: вони ніби є, оскільки реальні, і одночасно ніби їх немає, тому що для державної статистики та звітності й у цілому для державних інституцій її немає. Іншими словами, неформальна зайнятість одночасно і є, і немає. Цей парадоксальний статус може бути описаний у термінах віртуальної економіки.

Фізичний термін - «віртуальність» означає властивість часток вакууму в одних відносинах (способах вимірів) бути, а в інших відносинах - бути відсутніми. З огляду на цю особливість неформальної економіки англійські економісти Кліффорд Гедді і Баррі Айкс запропонували термін «віртуальна економіка». У статті «Реалії віртуальної економіки Росії» вони пишуть, що «Віртуальна економіка спирається на оманне уявлення про важливі економічні параметри, оскільки не оперує реальними грошима і реальними цінами» [7].

Автори вважають, що це результат абсурдного й аморального керування. Підприємства захищаються від ринку, а не приєднуються до нього. Корені віртуальної економіки лежать в збереженні і

підтримці радянської економіки. Відповідно до цієї теорії, одні галузі економіки виробляють додаткову вартість, а інші її знищують. Проте ці останні поводяться так, як ніби теж виробляють вартість. Це можливо тимчасово робити за рахунок високої частки бартеру. У цьому факті «уявності» того, до чого ставляться як до реальності, і є суть віртуальності. Або по іншому. У віртуальному світі суб'єкт відноситься до фікції як до реальності. Проте такий стан справ може існувати тільки при наявності політичного прикриття. Такі умови самі повинні мати віртуальний характер. Таким чином, віртуальна економіка спирається на віртуальну політику. Спираючись на цю концепцію, неформальну зайнятість можна трактувати як віртуальне явище. Оскільки зайнятість є невід'ємним елементом економіки, ми можемо використовувати термін «віртуальна зайнятість». Це зайнятість, що фактично є, але для держави її немає. Іншими словами, вона і є, і немає одночасно. У цьому позначається її неповнота існування, її ущербність.

Ще одним терміном, що є чи аналогом синонімом неформальної зайнятості, є «неправові трудові практики». Цей термін використовували відомі російські соціологи Т.І.Заславська і М.А.Шабанова [5]. Неправові трудові практики розглядаються як більш широке поняття та явище, яке включає неформальну зайнятість як один із різновидів таких практик. Під неправовими трудовими практиками розуміється «сукупність стійких і масових соціальних взаємодій, зв'язаних з порушенням легітимних (визнаних більшістю суспільства) законів і інших формально-юридичних норм, а також укорінених соціокультурних традицій, що регулюють відношення праці і зайнятості громадян» [5]. Російські дослідники вважають необхідним вивчати соціальні механізми розповсюдження неправових трудових практик, сполучення статусу безробітних з роботою, що не оформлена та ховається від служб зайнятості й ін.

Іншим терміном, що описує неформальну зайнятість, є латентна чи прихована зайнятість.

Наступний термін застосований для неформального сектора економіки – це тіньова економіка, відповідно можна говорити про тіньову зайнятість.

Оскільки зайнятість розглядається як форма діяльності і як форма відносин, то можна говорити про тіньові відносини зайнятості.

Розходження в термінах носить не тільки лексичний характер, а відбиває різні аспекти неформальної діяльності і відносин.

Так, поняття неформальна зайнятість – звертає увагу на розходження формального, тобто офіційно оформленого, і неформального, тобто не має стійких, визнаних державою форм відносин. Це фактично позаінституціональні відносини зайнятості.

Термін латентна звертає увагу на схований характер діяльності і відносин у сфері зайнятості.

Термін тіньова зайнятість звертає увагу на неповноту законності, відхід від існуючих норм, правил.

Звичайно, під тіньовою економікою розуміють незаконну торгівлю зброєю, людьми, наркотиками,

а не просто діяльність, що знаходиться поза контролем держави.

Термін нелегальна діяльність звертає увагу на кримінальний чи напівкримінальний характер діяльності. Звідси можна говорити про зайнятість у кримінальних (чи напівкримінальних) видах діяльності: проституція, зайнятість в ігровому бізнесі, продавці наркотиків, контрафактної продукції (відеокасет) і т.п.

Російська дослідниця Е.Я. Варшавська запропонувала концепцію «гнучкості зайнятості», що описує поведінку людей на ринку праці в умовах кризи [8].

Цей термін дозволяє відійти від негативної конотації поняття «неформальна зайнятість» і врахувати статус цього явища як мімікрії легітимної зайнятості. Е.Я. Варшавська виділяє дві моделі гнучкості зайнятості: кризову (захисну) і трансформаційну. Гнучке поведінку розглядається з позиції роботодавця і працівника. Запропоновано розділяти гнучкість ринку праці і гнучкість зайнятості. Структурними елементами гнучкості ринку праці є: гнучкість зайнятості, гнучкість заробітної плати, гнучкість робочої сили, гнучкість інститутів ринку праці. Гнучкість зайнятості в кризовій економіці носить інертний-адаптивний і диференційований (у секторально-галузевому аспекті) характер. Е.Я.Варшавська виявила зміну співвідношення між механізмами гнучкості ринку праці, що виражається в переході від домінування механізмів гнучкості заробітної плати до механізмів гнучкості зайнятості.

Для неформальної зайнятості з соціологічних позицій важлива проблема ступеня її інституціоналізації. Зайнятість – є соціальним інститутом. Неформальній зайнятості властива ущербна або викривлена інституціоналізація, оскільки вона не має підкріплення у сталих офіційних нормах.

Активно вивчає неформальну економіку із соціологічних позицій російська дослідниця С.Ю.Барсукова [2]. Вона звернула увагу на відношення солідарності між суб'єктами неформальної економіки. На її думку «Розкриття взаємозв'язків, що характеризують неформальну економіку в контексті солідаристських відносин, могло б дати нове розуміння особливостей розвитку цього сектора». До числа таких характеристик дослідниця відносить той факт, що «позиції, займані учасниками неформальної економіки, можна трактувати як придатні до співробітництва по зм'якшенню несприятливого інституціонального середовища. Підприємець співробітничав з чиновником, з одного боку, і з найманим робітником, з іншого, обходячи запропоновані державою формальні правила економічного поведіння... Тіньовий альянс підприємця і працівника обертається схованою кооперацією зусиль по розширенню ступенів волі в економіці» [2].

Це цікавий аспект проблеми неформальної зайнятості. Соціальний капітал співтовариства, включеного у відносини неформальної зайнятості підвищується за рахунок нелегітимних солідаристських взаємозв'язків. У цьому випадку можна говорити про псевдокапітал, тому що він фактично

не зміцнює соціум, а послабляє його. Коли Патнем висував ідею соціального капіталу, то він випустив з уваги, що нелегітимні відносини співробітництва також створюють соціальний капітал, але цей капітал збитковий, дисфункціональний для соціуму.

Велика увага неформальній зайнятості як формі неправових трудових практик приділяли відомі російські соціологи Т.І.Заславська і М.А.Шабанова. Мова в їхніх роботах йде про порушення прав громадян у сфері зайнятості. Зокрема вони відзначають, що «якщо трудова домовленість між роботодавцем і працівником у момент прийому на роботу свідомо носила неправовий характер, але працівник на це погодився (з тією чи іншою часткою вигоди для себе), то виникаючі згодом трудові проблеми він найчастіше інтерпретує поза контекстом порушення своїх прав» [5].

Тут відзначається важлива властивість неформальної зайнятості - її транзитивний характер. Тобто, якщо спочатку між суб'єктами трудових відносин склалися відносини неформальної зайнятості, то і всі інші відносини між ними і наслідки цих відносин також розглядаються в контексті неформальності. Простори правових і неправових відносин зайнятості не перетинаються. Це озна-

чає, що складно правовим шляхом регулювати неформальні відносини зайнятості і наслідки їх, наприклад, порушення усних неформальних домовленостей про оплату праці, умови праці й інші компоненти трудових відносин.

Автори також відзначають, що трудові права, з погляду роботодавця, – «це те, що було обговорено при прийомі на роботу», а не те, що передбачено законом. Іншими словами право в неформальній зайнятості зберігається, але воно здобуває інший статус, статус міжособистісної домовленості, а не легітимного права. Тут виникає соціальна легітимація, а не правова. Відносини між людьми зрушуються на більш примітивний рівень традиційного суспільства. Відбувається інволюція соціальних трудових відносин.

Висновок. Отже, неформальна зайнятість як різновид соціальних трудових практик характеризується викривленою інституалізацією, що спирається на соціальну легітимацію. Синонімічне різноманіття поняття «неформальної зайнятості» відображає різні аспекти її сутності, як латентного, нелегального, тіньового, неправового явища, якому притаманні риси неповноти віртуального існування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Харт К. Возможности неформальных доходов и занятость в городах Ганы // Неформальная экономика. Россия и мир / Под ред. Т. Шанина. М.: Логос, 1999. С. 532-536
2. Барсукова С. Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ — М. - Высшая школа экономики, 2004. — 448с.
3. Барсукова С. Ю. Неформальная экономика. Курс лекций [Текст] : учеб. пособие / С. Ю. Барсукова ; Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — М. : Изд. дом Гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2009. — 354с.
4. Шабанова М.А. Социоэкономика и экономическая социология: точки размежевания и интеграции // Экономическая социология. 2005. Т. 6. № 5. С. 12–27.
5. Заславская Т.И., Шабанова М.А. Социальные механизмы трансформации неправовых практик // Общественные науки и современность. 2001. №5. С.5–24.
6. Николаева М. И., Шевяков А. Ю. Теневая экономика: методы анализа и оценки. М.: ЦЭМИ АН СССР, 1987.-430с.
7. Кліффорд Г. Гедді, Баррі В. Аїкс. Реалії віртуальної економіки Росії // Перспективні дослідження, № 1, 1999, с.34
8. Варшавская Е. Я. Гибкость занятости: зарубежный опыт и российская практика / Е. Я. Варшавская. – Кемерово, 2009. – 255 с